

Barbara Riman

Delovanje Slovencev v Osijeku med drugo svetovno vojno

V času druge svetovne vojne je bilo v Neodvisno državo Hrvaško izgnanih približno 10.000 Slovencev. Izgnani so bili predvsem v kraje, oddaljene od današnje slovensko-hrvaške meje. Izseljenci so se v krajih, ki so jih naselili, povezovali s tam že živečimi Slovenci. V prispevku bo prikazano, na kakšen način so se priseljeni Slovenci povezovali s Slovenci, ki so živeli v Osijeku v času med obema svetovnjima vojnoma, kakšen pomen je imelo kulturno-umetniško društvo, ustanovljeno leta 1938, in kako je postalo shajališče izgnancev. Poudarjena bo tudi vloga Ferda Delaka, umetnika, ki je bil s svojim delovanjem aktivno vključen v narodnoosvobodilno delovanje – organiziral je združeno delovanje Slovencev v Osijeku in Slavoniji ter bil iniciator ustanovitve mestnih odborov Osvobodilne fronte na območju Osijeka.

Ključne besede: izgnanci, Slovenci na Hrvaškem, Osijek, druga svetovna vojna.

The Activities of Slovenes in Osijek during World War II

During WWII about 10,000 Slovenes were deported to the territory of the Independent State of Croatia, especially to localities remote from the present Slovene-Croatian border. In the places where they were settled, deportees soon made contact with the Slovenes that had already lived there. The present article highlights the nature of these contacts in Osijek in the interwar period, the importance of the cultural and artistic association that was founded in 1938, and how it evolved into the meeting place of the deportees. The paper also highlights the role of Ferdo Delak, an artist who actively participated in illegal actions, organized yje Slovene people and initiated the founding of town committees of the Liberation Front in the territory of Osijek.

Keywords: deportees, Slovenes in Croatia, Osijek, WWII.

Correspondence address: Barbara Riman, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenia, e-mail barbara.riman@guest.arnes.si.

1. Uvod

Prisotnost Slovencev na Hrvaškem opazamo že več stoletij. Razlogi za njihov prihod so različni. V zgodovini slovensko-hrvaških odnosov so bili ti prihodi predvsem prostovoljni in pogojeni z različnimi ekonomskimi ali družbenimi razlogi, medtem ko sta dve zgodovinski obdobji posebni. V teh dveh obdobjih so bile zabeležene prisilne migracije oziroma so prihode zaznamovali politično-vojni razlogi.¹ Raznarodovalni ukrepi, pritiski okupatorjev in vojne razmere so povzročili velike premike tedanjega prebivalstva Slovenije, vendar jih je zaradi pomanjkanja zanesljivih podatkov nemogoče natančneje določiti. Druga težava je, da je bilo slovensko etnično ozemlje v času druge svetovne vojne razdeljeno med tri okupatorske države, kar je eden izmed dejavnikov, ki onemogočajo celoten vpogled v preselitve prebivalstva (Ferenc 2006, 576). Madžari so več tisoč Slovencev večinoma deportirali v koncentracijsko taborišče Sárvar. V tako imenovani Ljubljanski pokrajini pod italijansko oblastjo je bilo interniranih in v koncentracijska taborišča poslanih približno 25.000–30.000 oseb oziroma 7–9 % prebivalstva (Repe 2010, 245).

Po prvotnem načrtu naj bi bila z nemškega okupacijskega območja pregnana približno tretjina prebivalstva, natančneje 220.000–260.000 Slovencev, pregnani pa naj bi bili tudi koroški Slovenci, s čimer naj bi bilo dokončno rešeno tako imenovano “slovensko vprašanje” na sedanjem avstrijskem Koroškem (Repe 2010, 245). Vendar niso bili izpolnjeni vsi načrti, ki so bili že od vsega začetka dokaj nerealni, zato je bilo v Srbijo, Neodvisno državo Hrvaško (NDH) in Nemčijo za vedno izgnanih približno 10 % okupiranega prebivalstva. Iz Posavja in Obsotelja je bilo izgnanih in preseljenih v Srbijo, NDH in Nemčijo 37.000 ljudi. Z nemškega okupacijskega območja na Štajerskem in Gorenjskem je bilo že pred tem izgnanih 17.200 ljudi. Leta 1942 je nemška oblast iz Koroške izselila 990 Slovencev. Od leta 1942 do leta 1944 je bilo v Nemčijo izgnanih še 8.000 sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev. Približno 17.000 prebivalcev pa je z nemškega okupacijskega območja zaradi nasilja in raznarodovalne politike zbežalo v Ljubljansko pokrajino (Ferenc 2006, 576).²

Iznanci so bili v težkem položaju in so bili pogosto travmatizirani in v depresiji. So pa v tem zapletnem položaju iskali način, kako bi se med sabo povezali. Povezavo so razvijali tudi s tistimi Slovenci, ki so se v določen kraj priselili že pred drugo svetovno vojno. Pogosto so se priseljeni Slovenci vključevali v Osvobodilno fronto (OF) oziroma so na kakšen drug način sodelovali v ilegalni obliki združevanja.

V prispevku bodo predstavljena nova dognanja o omenjeni temi. Predstaviti želimo, na kakšen način so se priseljeni Slovenci povezali s Slovenci, ki so živeli v Osijeku v času med obema svetovnima vojnoma, ter kako je kulturno-umetniško društvo, ki je delovalo v Osijeku leta 1938, v času med drugo svetovno vojno postalo shajališče izgnancev, deportirancev in staroselcev. Predvsem bo pou-

darjena tudi vloga Ferda Delaka, umetnika, ki je imel pomembno vlogo pri organizaciji Slovencev v Osijeku in drugih manjših krajih v Slavoniji med drugo svetovno vojno. S svojim delovanjem je zbiral Slovence na območju Osijeka in podpiral ustanavljanje mestnih odborov Osvobodilne fronte (MOOF).

V slovenskem in hrvaškem zgodovinopisju je opisano organizirano delovanje Slovencev na Hrvaškem v času druge svetovne vojne, s tem prispevkom pa bomo poskusili pridobiti celovitejšo sliko o omenjeni temi.

Iz gradiva na temo prikritega združevanja in organiziranja Slovencev v času druge svetovne vojne je razvidno, da se je o tem malo pisalo. Gradivo se navezuje predvsem na delovanje slovenskih društev v času pred drugo svetovno vojno, ki so potem prikrito nadaljevala z delovanjem tudi med drugo svetovno vojno. To je povezano z Zagrebom in živahnim delovanjem slovenskih društev v medvojnem času.³ Obravnavane so tudi druge teme, ki so se dojemale kot pomembnejše ali zanimivejše. Največ gradiva je o procesu tranzita in izseljevanja na območje NDH, o položaju Slovencev v taboriščih ter nekaj malega o legalnih in ilegalnih organizacijah, ki so bile vključene v celotno vprašanje o problematiki Slovencev v NDH.

Eden izmed prvih, ki je pisal o prisilnem preseljevanju Slovencev, je Tone Ferenc. Temi Slovencev v NDH je posvetil poglavje v knjigi Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945 (Ferenc 1968, 436–474). V poglavju Na Hrvaškem in v Bosni podaja natančne številke in potek izseljevanje Slovencev v NDH. Na podlagi njegovih ugotovitev so z raziskovanjem nadaljevali drugi raziskovalci.

Vera Kržišnik-Bukić v nekaterih svojih prispevkih omenja izseljence in organizirane prevoze Slovencev v NDH ter tudi organiziranje in delovanje posameznikov med drugo svetovno vojno. V svojem prispevku omenja tudi MOOF (Kržišnik-Bukić 2006, 45–48).

To temo so spotoma obravnavali tudi hrvaški zgodovinarji. Predvsem je o tem pisala Marica Karakaš Obradov, ki omenja delovanje Rdečega križa Slovenije, delovanje državnih institucij NDH v povezavi s prihodom in organizacijo naselitve deportiranih Slovencev ter samo repatriacijo (Karakas Obradov 2014, 203–238, Karakas Obradov 2012, 139–174). O tej temi piše tudi v prispevku, ki ima za prvotni cilj prikazati migracije srbskega prebivalstva na območju NDH (Karakas Obradov 2011, 801–826). To je razumljivo, saj je ta tematika povezana z usodo slovenskega naroda v času med drugo svetovno vojno. V povezavi s temo organiziranega izseljevanja Srbov z območja NDH je pisal tudi Filip Škiljan, ki je eno poglavje v tem prispevku, Kolonizacija Slovenaca na imanja iseljenih Srba, posvetil problematiki slovenskega vprašanja v NDH (Škiljan 2014, 278–299). Pomembna je tudi knjiga Slavka Alojza Kramarja, enega izmed pripadnikov slovenske skupnosti na Hrvaškem (Kramar, 2016).

Na tem mestu so omenjena samo nekatera dela, čeprav jih bomo v prispevku uporabili in citirali več. Razen tiskanih del bodo v prikazu problematike

združenega delovanja med Slovenci v Osijeku v času druge svetovne vojne predstavljeni tudi podatki, pridobljeni iz arhivskega gradiva, ki se hrani v Arhivu Republike Slovenije. Predvsem bodo uporabljeni podatki iz poročila Slovenskega mestnega odbora enotne narodnoosvobodilne fronte (SMOJNOF) v Osijeku iz leta 1945. Poročilo je sestavljeno iz poročil voditeljev pododborov MOOF v Osijeku.⁴

Zakaj se ni pisalo o prikitem delovanju? Zato ker obstaja relativno malo podatkov, ki jih je težko pridobiti. Treba bi bilo narediti obsežnejšo raziskavo, ki bi zajela neposredne akterje takšnega delovanja, in zbrati še njihove spomine.

V prispevku nam ne bo uspelo prikazati celotnega gibanja in vseh aktivnosti, prav tako ne vključenosti različnih članov in njihove pomembnosti za omenjeno temo. Ta tema bo prikazana na primeru Osijeka in nekaterih manjših slavonskih krajev ter je pomembna za zgodovino slovenstva na Hrvaškem. Tema je zanimiva, ker se o njej ni veliko pisalo, je pa hkrati tudi sporna.

Cilj prispevka je prikazati temelje, na katerih so se Slovenci v Osijeku organizirali, in njihove glavne naloge. Hkrati bomo poskusili prikazati glavne akterje, ki so sodelovali v taki obliki organiziranja odpora v Osijeku, in ob tem predstaviti delovanje Ferda Delaka, enega izmed teh glavnih akterjev. Ti temelji so osnova kasneje nastalih organizacij, ki so imele pomembno vlogo za Slovence po drugi svetovni vojni. Člani teh odborov so skrbeli za organizirano repatriacijo slovenskih izgnancev in vrnitev v Slovenijo.

2. Deportiranci, izgnanci, pregnanci, preseljenci

O procesu in poteku preganjanja Slovencev na območje nekdanje NHD se je, kot je bilo že omenjeno, veliko pisalo, vendar je določena dogajanja treba ponovno omeniti, ker so ključna za razumevanje kasnejših dogodkov.

Sestanki o reševanju vprašanj, kam s Slovenci z območja Štajerske in Gorenjske, so se začeli že na začetku maja 1941 (Karakas Obradov 2012, 141–142), končali pa na konferenci 4. junija 1941. V Zagrebu se je Vlada NDH dogovorila o načrtu deportacije prebivalstva iz slovenskih krajev, po katerem naj bi se na območje NDH pripeljalo toliko Slovencev, kolikor Srbov se bo izselilo v Srbijo (Lisac 1956, 125–145). Glede na dogovorjeni načrt naj bi se na območje nekdanje NDH preselilo približno 260.000 Slovencev, vendar je bila kasneje ta številka zmanjšana na 170.000, saj naj bi se toliko Srbov s tega območja izselilo v Srbijo (Karakas Obradov 2011, 805).

Določeni so bili trije valovi izseljevanja. V prvem valu, ki je trajal do 5. julija 1941, je bila glede na sklepe konference načrtovana izselitev 5.000 Slovencev, večinoma profesorjev, učiteljev ter tudi drugih politično vplivnih in izpostavljenih posameznikov (Ferenc 2006, 578) v Srbijo ter slovenskih duhovnikov v NDH.⁵ Za drugi preselitveni val v NDH, ki je trajal od 10. julija do 30. avgusta 1941, je bila načrtovana izselitev približno 25.000 Slovencev iz Spodnje Štajerske,

ki so se na to območje naselili po letu 1914 (Karaklaš Obradov 2012, 143). Tretji val naj bi trajal od 15. septembra do 31. oktobra 1941, ko bi moralo biti na območje NDH izgnano obmejno prebivalstvo, približno 65.000 slovenskih kmetov iz Spodnje Štajerske in okoli 80.000 kmetov iz Koroške⁶ (Ferenc 2006, 278, Karaklaš Obradov 2012, 143). Vendar pa je tretji val izostal in je bilo zato slovensko prebivalstvo namesto v NDH in Srbijo izseljeno v Nemčijo (Škiljan 2014, 279).

O končnem številu izseljencev, ki so bili naseljeni v NDH, lahko samo sklepamo. Na koncu je na Hrvaško in v Bosno prišlo okoli 10.000 slovenskih izgnancev (Ferenc 1993, 82).

Oblasti so se soočale s številnimi težavami pri izvedbi deportacij. Vlada NDH na začetku ni ustanovila posebnega organa, ki bi pomagal pri naseljevanju slovenskih izgnancev (Ferenc 1968, 437). Tako je bil šele kasneje ustanovljen urad za priseljevanje in izseljevanje.

Takoj po dogovoru je državno ravnateljstvo v svojih prvih okrožnicah za vsak okraj določilo po 2.500 deportirancev. Kmalu so se okrajne oblasti začele pritoževati nad tako velikim številom izgnanih Slovencev oziroma jih niti niso hoteli sprejeti. Razlogi so bili različni (Ferenc 1968, 438–439). Med drugim so omenjali, da Slovencev ni dobro naseliti ob meji, saj bodo na ta način ostali v stiku s svojim domačim krajem, kar bo “onemogočilo hrvatiziranje tega elementa” (Škiljan 2014, 284). Omenjali so tudi, da so Slovenci “negotov in nezaupen element” in da so “Slovenci kulturno superiorni Hrvatom in muslimanom in bi si jih kulturno podredili”, zato so svetovali: “Slovence naseljujte v kulturno močnejše kraje, kjer se bodo prej asimilirali, naseljujte jih stran od meja.” (Ferenc 1968, 439).

Od 140 okrajev NDH jih je bilo približno 55 pripravljenih sprejeti vsaj nekaj slovenskih pregnancev, pa še to pod pogojem, da lahko še hitreje izselijo pregnanjane Srbe (Ferenc 1968, 443).

Vsi slovenski pregnanci naj bi bili zbrani v Zbirnem izseljenskem in naselitvenem taborišču Slavonska Požega (Sabirni iseljenički i useljenički logor Stara Požega) (Kramar 2016, 14).⁷ Tam so jih razdelili po posameznih okrajih, pri čemer so bili pozorni, da so družine ostale skupaj, pa tudi na poklice teh pregnancev, da so jih enakomerno razporedili. Težave pa so predstavljale politične usmeritve priseljencev, ki so bile pogosto tudi nasprotno politični usmeritvi NDH. Tako je državno ravnateljstvo v NDH sklepalo, da so “taborišča kot zbirni kraji zelo primerna za politično propagando nam sovražno razpoloženih elementov. Takšna propaganda se lahko zlahka prenaša med naše ljudstvo preko priseljencev, razposlanih po okrajih” (Ferenc 1968, 464).

Na koncu je bilo odločeno, da bodo Slovenci razposlani na vsa območja NHD, razen v okraje pasivnih predelov (Hercegovina, Lika in Dalmacija). Poleg tega je bilo prepovedano naseljevanje v Zagrebu in obmejnem območju nasproti slovenske Štajerske (Ferenc 1968, 441). S tem so se strinjale tudi lokalne oblasti:

“Da bi se v Humu na Sotli lahko izvajal sistem vzgajanja prebivalstva v hrvaškem duhu, je potrebno, da na območju občine Hum na Sotli ne dobi dovoljenja za bivanje noben Slovenec, bodisi da je kmet, delavec, trgovec ali duhovnik.” (Ferenc 1968, 465).

Čeprav so se oblasti NDH trudile, da izgnanci ne bi bili v stiku s svojim domačim krajem, jim tega ni vedno uspelo preprečiti, o čemer pričajo številna poročila lokalnih oblasti iz NDH (Ferenc 1968, 465–466).

Iz taborišča v Slavonski Požegi so izseljence pošiljali v Bosno, Slavonijo in Srem. Zaradi nemirnih razmer v Bosni so kasneje Slovence preselili iz bosanskih v hrvaške kraje v Slavoniji (Ferenc 1968, 448–451).

3. Mestni odbor Osvobodilne fronte in Ferdo Delak

Delovanje OF v Osijeku je povezano z elementi slovenstva, ki so bili prisotni v javnem in kulturnem življenju že v času med obema svetovnjima vojnoma.

Zgodovina slovenstva in Slovencev v Osijeku ni raziskana, poznamo samo posamezne dele o obstoju Slovencev v Osijeku. Dejstvo je, da so Slovenci v Osijeku bili prisotni. Da je tako, potrjuje tudi slovensko društvo, ki je delovalo v Osijeku med obema svetovnjima vojnoma. So pa na voljo tudi podatki, da so v Osijek odhajala delat dekleta in žene (Slovenec 1934, 3), ki so prevzemala vloge čistilk, guvernant, skrbnic za otroke in starejše, pravzaprav so sprejele katerokoli delo za zaslužek (Riman 2015, 125–134). Zabeležen je tudi odhod moških na delo v Osijek, kjer so delali v industriji (Kržišnik-Bukić 2006, 41–44). V Osijek se je preselilo predvsem relativno veliko državnih uslužbencev (delavci na železnicah, učitelji in drugi) (Kalan 1922, 271–274).⁸

Prav ti priseljenci so med obema svetovnjima vojnoma ustanovili Slovensko prosvetno in podporno društvo v Osijeku, ki je svoja pravila registriralo leta 1938 (Riman 2014, 111). O delovanju tega društva se ne ve veliko, čeprav smo podatke iskali v hrvaških arhivih ter v dnevnem slovenskem in hrvaškem časopisju.⁹

V vsakem primeru je obstoj tega društva pomemben, ker so njegovi člani takoj po prvih prihodih slovenskih izgnancev poleti 1941 začeli organizirati pomoč ter povezovati skupine in posameznike (Krajnc 1967, 7). Po podatkih, ki jih je zbral Tone Ferenc, naj bi se v Osijek preselilo vsaj 66 družin z 205 člani (Ferenc 1968, 450).¹⁰

Kasneje je društvo preraslo v prikrito organizacijo, v kateri so delovali člani, ki jih lahko zasledimo kot aktivne člane MOOF v Osijeku. To so bili Julij Toporiš, Petelin, Hočevar, Kovačič, Kobal, Slavko Klančar, Gnus, Mušič in Ignac Krajnc (Glas Slavonije 1961b, 2, Krajnc 1967, 7). Žal za vse navedene posameznike v virih ni bilo mogoče pridobiti tudi imen. Članom prej omenjenega slovenskega društva se ni uspelo povezati s slovensko OF v času, ko še ni bil ustanovljen mestni odbor, so pa sodelovali pri delovanju hrvaških antifašističnih organizacij (SMOJNOF 1945, 14).

Za nekatere posameznike vseeno vemo, kakšne so bile njihove naloge. Tako je Slavko Klančar, član Slovenskega prosvetnega in podpornega društva, bil izbran, da skuša pridobiti dovoljenje nekdanjega velikega župana Heferja za zbiranje pomoči za naše rojake. Dovoljenje je bilo od župana Heferja pridobljeno, ne pa tudi od tedanjega šefa policije Puratića (SMOJNOF 1945, 20). Razen zbiranja pomoči so izseljencem dostavljali še dnevnik Jutro, ki so ga prejeli brezplačno, poleg tega so poskusili vzpostaviti stik z društvom Slovenska kmečko-delavska sloga¹¹ v Zagrebu. Ko je bilo leta 1943 tudi to prepovedano, so nadaljevali s prikritim delom ter zbirali podatke in izvajali propagando za OF (SMOJNOF 1945, 21).

Na podlagi pisnih virov je mogoče sklepati, da so nekatere izmed njih, ker so oblasti NHD izvedele, da delujejo v OF, poslali v taborišče. To je na določen način upočasnilo organiziranje in nadaljnje aktivnosti njihovega delovanja.

Pomembno je omeniti, da so se Slovenci vključevali tudi v narodnoosvobodilni boj v Slavoniji in da niso bili izključno v slovenskih organizacijah (Krajnc 1967, 7).

V združenem delu slovenskih priseljencev v Slavonijo je posebno vlogo imel Ferdo Delak,¹² ki je bil aktiven član Komunistične partije že pred drugo svetovno vojno. Na začetku vojne je deloval v Narodnem gledališču v Zagrebu (Moravec & Predan 2001, 97), takoj po vzpostavitvi NDH pa je bil kot režiser odstranjen iz zagrebškega gledališča in poslan v Banjaluko. Pred odhodom mu je uspelo dobiti dokument, s katerim je dokazoval, da je Hrvat iz Gorskega kotarja in član zaslužne družine Delak (SMOJNOF 1945, 1).

Delak v svojih spominih omenja, da mu je kot Hrvat v Banjaluki uspelo iz taborišča rešiti Lojzeta Štandekerja¹³ in njegovo ženo ter ju zaposliti v banjaluškem gledališču, kjer sta ostala do konca druge svetovne vojne.

Ferdo Delak je nadaljeval s povezavo med Zagrebom in ostalimi kraji Hrvaške. Ko se je moral srečati z inženirjem Jožetom Kanklom, je za banjaluško gledališče zbolel. To je bilo oktobra 1942, ko mu je bilo naloženo, da organizira ustanovitev MOOF v Osijeku (SMOJNOF 1945, 2). Takrat so se začele priprave na ustanavljanje OF v Slavoniji. MOOF je bil najprej ustanovljen v Zagrebu, ker je bila tam močna organizacija Komunistične partije Jugoslavije z njenimi številnimi simpatizerji. Manj znano je, da so bili MOOF ustanovljeni tudi v drugih krajih NDH. Močna organizacija je bila v Varaždinu, opazni so bili člani v Karlovcu (Kržišnik-Bukić 2006, 46), obstoj MOOF pa je zabeležen tudi v Slavoniji.

Ko je Ferdo Delak odšel iz Banjaluke, se ni več vrnil. Najprej je odšel v Osijek, kjer je bil zaznamovan kot komunist, zato tam ni mogel ostati. Pogodbo je podpisal z gledališčem v Dubrovniku, vendar tudi tja ni odšel. Ostal je na bolniškem dopustu v Zagrebu in čakal na priložnost, da bi odšel v Slavonijo. Da bi preprečili prihod Ferda Delaka v Osijek, je od tam na ministrstvo prosvete odšla delegacija, ki so jo sestavljali Andjelko Štimac, Stjepan Dobrić in Ante Šoljak. Zahtevali so, da se Ferda Delaka ne pošlje v Osijek. Trdili so, da ne more

biti direktor drame, ker je bil v Kraljevini Jugoslaviji znan kot komunist in ker je v Novem Sadu iz predstav Bele bolezni ter Hlapec Jernej in njegova pravica naredil politično propagando, zaradi česar je bil odpuščen. Proti njegovemu prihodu je bil tudi tedanji intendant osiješkega gledališča Ivan Štajcer (SMOJNOF 1945, 10–11). Če se to vstavi v kontekst, da so bile v različnih kulturnih ustanovah v času med drugo svetovno vojno na vodilna mesta v različnih kulturnih institucijah postavljene izrazito režimske osebe (Jelić-Butić 1977, 210), potem sta mogoče jasnejša tako situacija tega protesta kot dejstvo, da so na ministrstvu ta protest sprejeli in vsaj deloma onemogočili Ferdu Delaku odhod v Osijek.

Kmalu se je situacija umirila in Ferdo Delak je prvič odšel v Osijek novembra leta 1942, vendar le na gostovanje, da bi videl, kakšna je tam situacija in ali se je negativno vzdušje, ki ga je bil deležen prvič, spremenilo. Ker se je situacija spremenila, je Delak na začetku leta 1943 odšel v Osijek in začel z ustanavljanjem podružnice zagrebškega MOOF. Tam je stopil v stik s Slavkom Klančarjem. Z intenzivnim delom mu je v Osijeku uspelo organizirati tudi pododbore. MOOF, ki je imel torej tudi pododbore, je bil v Osijeku ustanovljen na začetku leta 1943, njegovi člani pa so bili: Ferdo Delak, Karlo Kamušič, Ignac Krajnc, Slavko Klančar in Franjo Blatnik. Mogoče so bili kateri izmed navedenih posameznikov, na primer Slavko Klančar, člani prej omenjenega slovenskega društva tudi pred svetovno vojno, vendar za to ni jasnih dokazov.

Poleg MOOF v Osijeku je bil v novembru 1943 ustanovljen tudi zunanji odbor MOOF v Đakovu, katerega zaupnik je bil Peter Mravljak, ki je k temu delu pritegnil še dva Slovence (SMOJNOF 1945, 32). Žal v arhivskem gradivu nista navedeni njuni imeni. Nalogi tega MOOF sta bili razširjanje radijskih poročil ter zbiranje podatkov o Slovencih in njihovem delu v Đakovu ter o njihovi politični orientaciji. Poročila o delu je prepošiljal Ferdu Delaku (SMOJNOF 1945, 31). Ustanovljeni so bili še zunanji odbori v Vinkovcih, Belišću in Vukovarju (SMOJNOF 1945, 4).

4. MOOF v Osijeku

Ko je bil organiziran MOOF v Osijeku, je med njegove zadolžitve spadala pridobitev kopije transkriptov pogovorov, ki jih je tedanji konzul NDH v Ljubljani, odvetnik Ivanić, imel s predstavniki Slovencev o zedinjenju Slovenije in Hrvaške.¹⁴ Ivanić je bil doma v Osijeku in je hranil kopije transkriptov teh pogovorov. Po nekaterih virih naj bi MOOF to uspelo dobiti in je po Marici Lubejevi, tedanji članici osiješkega gledališča, ta material poslal glavnemu odboru v Zagreb (Glas Slavonije 1961a, 2).

Druga naloga, ki jo je MOOF imel, je bilo občasno emitiranje radijskih novic za člane. Novice so emitirali prek radijskih postaj zavezniških vojakov in tudi prek radijske postaje Slobodna Jugoslavija. Pomembno vlogo je imel osiješki novinar Mirko Trišler, ki je pisal za Hrvatski list.¹⁵ Trišler je bil v povezavi s Ferdom

Delakom in je na ta način pogosto prejel informacije, ki so bile težko dostopne (Glas Slavonije 1961b, 2). Že naslednje leto je MOOF v Osijeku imel svojo lastno radijsko postajo, za katero so skrbeli in prek katere so pošijali obvestila njegovi člani (Glas Slavonije 1961c, 2). Poleg tega je MOOF imel povezavo s VI. korpusom in člani narodnoosvobodilnega boja na terenu (Glas Slavonije 1961c, 2).

Ob različnih aktivnostih, ki so jih izvajali člani MOOF, je Ferdo Delak deloval v smeri ustanavljanja organizacij, kot so Antifašistična fronta žena, Slovenska antifašistična mladina in Slovenski pionirji. Organizacija za pionirje je zaživela šele, ko je bil Osijek osvobojen (SMOJNOF 1945, 5). V arhivskem gradivu je bil najden tudi popis članov slovenske antifašistične mladine. V odboru za Gornji Grad so bili: Dušan Grabnar, Vida Zupan in Bojana Vodlan, drugi člani pa so še bili: Špelca Pezevšek, Ivanka Malin, Ljubica Bratuš, Milena Flakus in Vinko Prelog. V odboru za Donji Grad so bili: Majda Dobrila, Vida Koblar, Jože Arh, Gojča Bradač, Janez Arh, Viktor Kunc in Marjan Keber. Člana v Tvrđi sta bila: Leon Časl in Albert Gzelman, v Retfalu pa: Boris Gogina in Martin Kos (SMOJNOF 1945, 32). Iz poročila SMOJNOF o delu za organizaciji Slovenska antifašistična mladina in Slovenski pionirji je razvidno, da je Štefica Grabnar "od tovariša Ferde Delaka / ... / dobila nalog, da prevzamem organizacijo Slovenske antifašistične mladine in Slovenskih pionirjev" (SMOJNOF 1945, 32).

Leta 1943 so z večjimi ali manjšimi težavami ustanovili tudi pododbore, ki so nosili naziv delovnega mesta ali institucije, v kateri so delovali člani MOOF v Osijeku: Donji Grad, Gornji Grad, Novi Grad, Retfala, Gledališče in Bolnišnica. Dejavnost teh članov bo prikazana po pododborih. Vse aktivnosti so bile osredotočene na prej omenjene naloge, ki jih je imel MOOF v Osijeku.

V Donjem Gradu so na iniciativo Ferda Delaka ustanovili Pododbor MOOF Osijek – Donji Grad, v katerega so bili vključeni Slavko Klančar, Josip Gruden, ki ga je kasneje zamenjal Marjan Pahor, in že omenjeni Ignac Krajnc. Pododbor MOOF Osijek – Donji Grad je bil ustanovljen marca 1943. Delo se je v glavnem navezovalo na širjenje radijskih poročil ter na agitacijo in organizirano delovanje v OF. Hkrati so razdeljevali propagandni material in vzdrževali mrežo med izseljenimi Slovenci. Ob pomoči drugih članov MOOF, predvsem Iva Skarpe, so zbrali podatke o premikanju vojakov in jih posredovali Ignacu Krajncu, ki jih je nato posredoval naprej (SMOJNOF 1945, 19).

Člani so zbirali tudi podatke o drugih Slovencih, ki so živeli zunaj področja Pododbora MOOF Osijek – Donji Grad. Poleg že omenjenih članov so se v delovanje pododbora vključili posamezniki iz podjetij, ki so delovala na območju Donjega Grada. Tako so se iz podjetja Schicht v delovanje Pododbora MOOF Osijek – Donji Grad vključili nekateri delavci, na primer Udovič in Mira Ferenc, pozneje tudi že omenjeni Ivo Skarpa in soproga inženirja Pirje.

Iz Kožare je bil v Pododboru MOOF Osijek – Donji Grad aktiven Jože Sternad. Pavel Kozina in usnjarski mojster Strelec sta bila zaznamovana kot

hitlerjanca (SMOJNOF 1945, 16), aktivna pri nemški narodni skupnosti, zato nista imela zaupanja članov Pododbora MOOF Osijek – Donji Grad (SMOJNOF 1945, 15). Člani odbora navajajo:

Obadva sta bila trdno prepričana, da rešitev Evrope, Slovenije in civilizacije zavisi samo od sodelovanja z Nemčijo. To njihovo sodelovanje s to skupino se more posebno zameriti ing. Kozini, ki je mlajši človek in odgojen za časa bivše Jugoslavije, edina delna olajševalna okolnost za oba je samo to, da sta kljub vsemu pomagala s podporo našim rojakom ob raznih zbirkah, to pa seveda samo do tedaj, dokler se je še kdo obrnil na njo za to. (SMOJNOF 1945, 16).

Tudi v Ljevaonici so delovali Slovenci. Pododbor MOOF Osijek – Donji Grad so vzpostavili brata Gruden in Gnusa. Za Antona Grudna so napisali, da je bil član Volksgruppe, vendar je bil na določen način v to primoran, ker je bil aktiven član slovenskega društva iz leta 1938, in da bi bil gotovo pregan, če tega ne bi storil. Napisali so tudi, da "sploh pa je cela družina Gruden znana kot zavedena in popolnoma zanesljiva in strogo antifašistično razpoložena" (SMOJNOF 1945, 16). Za Gnusa so napisali, da je sodeloval v neznani skupini, da je bil aretiran, obsojen zaradi podpiranja partizanov in odveden proti Đakovu (SMOJNOF 1945, 16). Poleg tega so v poročilu omenjali še fotografa Šošariča, za katerega so napisali, da se je zavedal svoje krivice in da je "odšel z nemškimi izseljenci leta 1944 v Nemčijo" (SMOJNOF 1945, 17).

Iz podatkov, ki so jih zbirali aktivni člani MOOF Osijek, pa je razvidno, da so svojo nalogo, da bi povečali število aktivnih v organizaciji, sprejeli zelo resno. Prav zato, da bi bili uspešni, so morali biti izjemno previdni pri tem, komu lahko zaupajo. Z druge strani pa zapisani podatki nekatere osebe, ki so bile tudi kasneje aktivne v hrvaškem ali slovenskem javnem življenju, v nekaterih situacijah postavljajo v drugačno luč. Vsekakor je pomembno poudariti, da so verjetno posamezniki, ki so pisali poročila, pogosto imeli subjektivno stališče. Ker zapisanih podatkov ni bilo mogoče primerjati z bolj objektivnimi viri, je treba te pripombe sprejeti z določenim zadržkom.

V poročilu so člani Pododbora MOOF Osijek – Donji Grad omenili še nekatere Slovence, ki so delovali v Slovenskem taborišču na Vukovarski cesti: Debenjaka in Geelmana, ki sta odšla v partizane, ter Dimnika, ki je bil prostovoljni član Kulturbunda in mu niso zaupali. Omenjen je tudi generalštabni polkovnik Jurij Mušič (SMOJNOF 1945, 17–18).

V Pododbor MOOF Osijek – Gornji Grad so bili vključeni Karlo Kamušič,¹⁶ Anton Ogorelec¹⁷ in Ivan Buždon. MOOF je bil ustanovljen na predlog Ferda Delaka 14. junija 1943. Njegovi glavni nalogi sta bili pridobivanje zaupnih oseb in kontroliranje gornjegrajskih Slovencev, ki so bili pri SMOJNOF opisani kot nezanesljivi oziroma so bili v službi okupatorjev in ustašev. Tako so dobili nalogo, da nadzirajo dr. Marjana Ogrizka in Ivana Šošariča (SMOJNOF 1945, 6). Poleg tega je bil Ivan Buždon poštar, ki je skrbel za pošto Pododbora

MOOF Osijek – Gornji Grad in za pošto, ki bi prišla iz Oblastnega odbora v Zagrebu. Posredoval je tudi informacije o Slovencih in slovenskih družinah, ki jih niso poznali (SMOJNOF 1945, 6–7). Anton Ogorelec je bil v Laslovu in je bil zadolžen, da skriva posameznike, ki so bili kompromitirani, in jim pridobi nadaljnje zveze za pot v gozdove. Sestajali so se vsakih štirinajst dni. Naloga Karla Kamušiča je bila pretipkati vse novice, ki jih je Ferdu Delaku posredoval tedanji novinar Hrvatskega lista Mirko Trišler.¹⁸ Nato so te novice širili naokoli kot “slovenske radijske novice” (SMOJNOF 1945, 9).

Člani Pododbora MOOF Osijek – Gornji Grad so med drugim dobili nalogo, da opazujejo in na določen način rešijo vprašanja gledaliških igralcev oziroma da poizvedo za informacijami o Slovencih, ki so bili zaposleni v gledališču. To nalogo so prepustili članom Pododbora MOOF Osijek – Gledališče. Njegovi člani so bili Miro Kopač,¹⁹ Olga Kocijančič in Karlo Kamušič (SMOJNOF 1945, 9).

Pododbor MOOF Osijek – Gornji Grad je k delu poskusil pritegniti tudi kaplana Jelena, ampak glede na poročilo je ta povedal, da ni komunist, vendar je “pripravljen pomagati S. M. O. J. N. O. F.-u posebno pri organizaciji vrnitve v domovino” (SMOJNOF 1945, 9).

V Pododboru MOOF Osijek – Retfala sta bila aktivna Dragotin Vodlan in Časl. Posebnost tega odbora je bila v tem, da dolgo ni mogel dobiti nobene zveze. Tako se je ustanovil šele oktobra 1943. V odboru je deloval tudi Močnik, ki je sodeloval pri raznih vojaških podjetjih in se je izkazal kot zaveden sodelavec OF. Vodlan je zbiral podatke o Slovencih v Retfali (SMOJNOF 1945, 19) in mu je skupaj s pomočjo Martina Kosa uspelo zbrati enainsedemdeset ljudi.²⁰ Poleg te mreže, ki jo je ustanovil Dragotin Vodlan, je izdelal tudi načrt mesta Osijek v merilu 1 : 5700 in deloma Retfale z označbo utrdb (SMOJNOF 1945, 29).

Organizacija OF v Šečerani, Lanari in Novem gradu je bila zaupana Marjanu Pahorju (Klančar 1945, 20), ki je v delovanje v Pododboru MOOF Osijek – Novi Grad vključil tudi Franja Bezjaka in Vekoslava Špangerja. Po podatkih so v njem sodelovali še: Sidonija Černigoj, Jakob Dobriha, Dimitrij Lapajne, Irma Bezjak in Milovan Godina, vsi zaposleni v tovarni Lana. Vekoslav Španger je imel nalogo, da zbira Slovence v Laneni industriji (SMOJNOF 1945, 30).

MOOF je imel svoje ljudi tudi v Narodnem gledališču v Osijeku, kjer je bil organiziran Pododbor MOOF Osijek – Gledališče, katerega člani so bili Miro Kopač, Olga Kocijančič in Karlo Kamušič. Pododbor je bil ustanovljen avgusta 1943, ko je v osiješko gledališče prišel Miro Kopač iz Sarajeva. Pododbor je bil ustanovljen zato, ker je v osiješkem gledališču delovalo veliko Slovencev. Iniciator njegove ustanovitve je bil Ferdo Delak, ki je osebno govoril z Olgo Kocijančič in želel, da se k delu pritegne tudi Maksa Rogarja. Rogar je zavrnil sodelovanje, ker je imel informacijo, da “bodo polovili končno to slovensko grupo, ki buni Slovence proti današnjem ustaškemu režimu, namesto da so Hrvatom hvaležni, da jih tukaj rešijo” (SMOJNOF 1945, 10). Ker je bila Olga Kocijančič izjemno dobra prijateljica Maksa Rogarja, je pogosto niso klicali na

pomembnejše sestanke, saj so se bali, da mu slučajno ne bi izdala pomembnih podatkov (SMOJNOF 1945, 10).

Člani Pododbora MOOF Osijek – Gledališče so opazovali zaposlene v osiješkem gledališču in tehtali, koga bodo še dodatno pritegnili k delovanju v MOOF. Nekateri zaposleni so bili nevtralni in jih niso povabili, pa ne zato, ker niso bili zvesti Slovenci, temveč zato, ker so imeli dovolj lastnih skrbi. Tako je bil eden izmed njih tudi že omenjeni Maks Rogar, ki so ga dojemali kot zelo neorientiranega Slovenca, ki je bil vesel, da je v Osijeku preživel ta štiri leta in da je bil zdrav. K delovanju niso povabili niti Pavle Udovič niti njenega brata. Tako o možu Pavle Udovič²¹ kot o njenem bratu Milanu Udoviču je MOOF pridobil slabe informacije, ki niso bile povezane z ustaši ali Nemci in niso želeli tvegati. Podobno je bilo tudi z Borisom Gerbcem, ki je bil “kot Slovenec vedno zaveden, v pokret ga nismo vzeli, ker je preveč pil in lajal” (SMOJNOF 1945, 12). Za Josipa Šuteja so napisali, da je “bil klerikalno nastrojen, slabih informacij o njem nimamo” (SMOJNOF 1945, 12). Elvira Levar ni prišla v poštev, ker so “jo stalno videli v nemški družbi” (SMOJNOF 1945, 12). V orkestru je bil še Slovenec Matko, vendar tudi njega niso povabili, čeprav o njem niso imeli nobenih slabih informacij (SMOJNOF 1945, 12). Pomembno vlogo je imela že omenjena Marica Lubejeva,²² ki je skrivala material in prinašala pošto iz Zagreba (SMOJNOF 1945, 12). Slabe informacije so dobili o Maksu Furijanu,²³ članu mariborskega gledališča, ki je nekaj časa deloval tudi v Skopju. Zanj so izvedeli, da se je po prihodu vpisal v Kulturbund in da je v Zagrebu organiziral nemško gledališče, s katerim je prišel tudi v Osijek. O njegovih aktivnostih so člani poslali poročilo zagrebškemu MOOF (SMOJNOF 1945, 13).

Pododbor MOOF Osijek – Bolnišnica je bil organiziran v Zakladni bolnišnici v Osijeku, kjer je delovala tudi skupina zdravnikov, ki so za potrebe OF zbirali zdravila in nabavljali lažno bolniško dokumentacijo ter na svojih oddelkih v bolnišnici skrivali kompromitirane posameznike. Nekaj časa je bil v tej bolnišnici tudi Ferdo Delak (Glas Slavonije 1961b, 2).

Vsi opisani pododbori na območju Osijeka so imeli po deset članov, vse skupine pa so bile vključene v prikrito delovanje.

5. Zaključne misli

Obdobje med drugo svetovno vojno je bilo izjemno tragično in težko za vse, ki so bili neposredno ali posredno vključeni v vojno dogajanje. Ko spoznamo položaj Slovencev v času druge svetovne vojne na območju NDH, je možno sklepati, da je bil njihov položaj zelo težek. V tem vojnem viharju so se poskusili znajti na različne načine. Prav to je razvidno iz prispevka. V njem so omenjeni Slovenci, ki so se v Slavonijo priselili v času med obema svetovnjima vojnama, in tudi tisti, ki so bili s svojih domov pregnani. Nekateri so se odločili priključiti MOOF in se po svojih močeh boriti za cilje, ki so jih dojemali kot ustrezne.

Nekateri posamezniki, ki so imeli priložnost, pa so se odločili dočakati konec vojne in se niso preveč izpostavljali.

Možno je sklepati, da je bil MOOF v Osijeku v času druge svetovne vojne dobro organiziran. Imel je pomembno vlogo, predvsem med slovenskimi priseljenci v Osijeku in okolici. Poleg obveščevalnih aktivnosti so bile zabeležene tudi aktivnosti, povezane s humanitarnim delom, na primer zbiranje pomoči za deportirance. Člani MOOF v Osijeku so imeli razširjeno in dobro organizirano mrežo v različnih delih mesta ter tudi v pomembnejših institucijah (bolnišnica) in organizacijah, kjer so bili zabeleženi Slovenci. Poleg tega so ohranjali in vzdrževali mrežo med pregnanci, ki so prispeli v Osijek in njegovo okolico.

Pri delovanju MOOF je vidna pomembna vloga Ferda Delaka v samem procesu organiziranja in tudi povezovanja MOOF v Osijeku z osrednjim centrom MOOF v Zagrebu. Razvidno je, da je MOOF v Osijeku temeljil na osnovah, ki so jih zasnovali člani slovenskega društva iz leta 1938. Pomembno je tudi ponovno poudariti, da so člani tega društva na začetku druge svetovne vojne in po prihodu prvih pregnancev v Osijek in okolico začeli z organizacijo MOOF. Da je to slovensko društvo imelo pomembno vlogo v organiziranju in delovanju MOOF v Osijeku, potrjuje Slavko Klančar, ki je vidno ime v delovanju pododborov MOOF v Osijeku.

Člani so s svojim aktivnim delovanjem dobili dober vpogled v situacijo med pregnanimi Slovenci in širili svoj delokrog.

Zaključimo lahko, da je treba narediti kontinuirano in celovito raziskavo, v katero bi bili zajeti različni kraji, v katere so bili deportirani Slovenci in v katerih so delovali MOOF. Verjetno se za številne še ne ve. Samo na ta način bi se lahko v celoti ocenila njihova vloga in uspeh pri izpolnjevanju nalog, na podlagi česar bi lahko uspešno podali sklepne misli o združenem delovanju Slovencev na Hrvaškem med drugo svetovno vojno.

Literatura in viri

- Belošević, K., 2012. Mirko Trišler (Trifun) – ne(poznati) magnet(izam) privlači humor i vegetarijanstvo. *Godišnjak Njemačke zajednice – DG Jahrbuch* 19, 65–85.
- Bizjak, M., 2006. *Orel, Štandeker i Rotar u Puli: moja tri izabranika u vremenu nakon Drugog svjetskog rata*. Slovensko kulturno društvo Istra, Pulj.
- Ferenc, T., 1968. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Obzorja, Maribor.
- Ferenc, T., 1993. Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno. V F. Šetinc (ur.), *Izgnanci*. Društvo izgnancev Slovenije, Ljubljana, 19–107.
- Ferenc, T., 2006. Razvoj prebivalstva: druga svetovna vojna na Slovenskem 1941–1945. V J. Fischer idr. (ur.) *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana.
- Glas Slavonije (Osijek), 1961a. Otpor iza maske. 3. 12., 2.
- Glas Slavonije (Osijek), 1961b. Otpor iza maske. 5. 12., 2.

- Glas Slavonije (Osijek), 1961c. Otpor iza maske. 6. 12., 2.
- Grbešić, G., 2002. Prihvat prognanih slovenskih svećenika u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji 1941. godine. *Diacovensia* 10, 131–150.
- Hećimović, B., Barbieri, M. & Neubauer, H., 2010. *Slovenski umjetnici na hrvatskim pozornicama = Slovenski umetnici na hrvaških odrih*. Slovenski dom, Vijeće slovenske nacionalne manjina grada Zagreba, Zagreb.
- Javornik, M. (ur.), 1989. Furijan, Maks. *Enciklopedija Slovenije*. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Javornik, M. (ur.), 1990. Hrvatska. *Enciklopedija Slovenije*. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Javornik, M. (ur.), 1992. Lubej, Marica. *Enciklopedija Slovenije*. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Jelić-Butić, F., 1977. *Ustaše i NDH*. Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, Zagreb.
- Josipović, D. & Kržišnik-Bukić, V., 2010. *Slovensko-hrvaški obmejni prostor: etnične vzporednice med popisima prebivalstva po letu 1991*. Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
- Kalan, J., 1922. Slovenci med Hrvatima i katolicima u Belgradu. *Bogoljub* 12, 271–274.
- Karakaš Obradov, M., 2011. Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne države Hrvatske tijekom 1941. *Časopis za suvremenu povijest* 43, 801–826.
- Karakaš Obradov, M., 2012. Migracije Slovenceva na hrvaško območje u drugi svjetski rat (izseljevanje i izgnanstvo). *Prispjevki za novejšo zgodovino* 2(52), 139–174.
- Karakaš Obradov, M., 2014. *Novi mozaici nacija u "novim poredcima": migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom drugog svjetskog rata i poraća*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Kisić Kolanović, N., 1998. *Mladen Lorković: ministar urotnik*. Golden marketing, Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- Kolar, B., 2007. Duhovnici lavantinske (mariborske) škofije: izgnanci na Hrvaškem. V J. Krpeljević & I. Žuljević (ur.) *U službenju božjem narodu: zbornik radova u čast msgr. dr. Antuna Škvorčevića, prvog požeškog biskupa prigodom 60. obljetnice života, 35. obljetnice svećeništva i 10. obljetnice biskupstva*. Biskupski ordinarijat. Požega.
- Krajnc, I., 1967. Slovenci v Slavoniji. *TV 15*, 28. november, 7.
- Kramar, A., 2016. *Slovenski izgnanci v Neodvisni državi Hrvaški*. Vijeće slovenske nacionalne manjine Grada Zagreba, Zagreb.
- Kržišnik-Bukić, V., 1994–1995. Okvirni pogled poteka, uzrokov in pomena izseljevanja Slovenceva na Hrvaško. *Razprave in gradivo* 29/30, 85–93.
- Kržišnik-Bukić, V., 1995. O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovenceva na Hrvaškem v 20. stoletju. V V. Kržišnik-Bukić (ur.) *Slovenski na Hrvaškem*. Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 133–188.
- Kržišnik-Bukić, V., 2006. O Slovincih in slovenstvu na Hrvaškem od nekada do danes. V K. Munda Hirnök & M. Ravnik (ur.) *Slovenski na Hrvaškem*. Slovensko etnološko društvo, Ljubljana, 15–87.
- Lisac, A. L. 1982. Kamušič Karlo. V *Primorski slovenski biografski leksikon*. 8. sn.: Kacin-Križnar. Goriška Mohorjeva družba, Gorica, 16.
- Lisac, A. L., 1956. Deportacija Srba iz Hrvatske 1941. godine. *Historijski zbornik* 1/4, 125–145.
- Matković, H., 2002. *Povijest Nezavisne države Hrvatske*. Naklada Pavičić, Zagreb.
- Mlakar, B., 1984. Ustaši in slovenska protirevolucija. *Borec* 5 (34), 361–371.
- Mlakar, B., 2012. Nekaj podatkov k razjasnitvi stikov med slovensko protirevolucionarnim vodstvom in Zagrebom ob koncu druge svjetske vojne. *Prispjevki za novejšo zgodovino* 1(52), 141–150.

- Moravec, D. & Predan, V., 2001. *Sto slovenskih dramskih umetnikov*. Prešernova družba, Ljubljana.
- Pelikan, E., 2010. Komemorativne prakse slovenskih emigrantov iz Julijske krajine v Dravski banovini. *Acta Histriae* 3(18), 453–470.
- Repe, B., 2010. Izgon (Usoda slovenskih izgnancev med leti 1941–1945). V P. Štih & B. Balkovec (ur.) *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 245–255.
- Riman, B., 2011. Doseljavanje slovenskoga stanovništva s današnjeg prostora Republike Slovenije u Pulu do 1918 godine. *Razprave in gradivo* 64, 68–85.
- Riman, B., 2014. Slovenska društva u Hrvatskoj između dva svjetska rata (1918. –1941.). *Časopis za suvremenu povijest* 1(46), 101–130.
- Riman, B., 2015. Slovenske dekle na radu u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća. V A. Dremel idr. (ur.) *Uzduž i poprijeko*. Centar za ženske studije, Zagreb, 125–134.
- Riman, B., 2016. 130 let slovenskega združevanja na Hrvaškem. V D. Grafenauer & K. Munda Hirnšek (ur.) *Raznolikost v raziskovanju etničnosti: izbrani pogledi*, 266–285. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
- Slavčeva, M., 1936. Marica Brumen Lubejeva. *Gledališki list Narodnega gledališča v Ljubljani 1936/37*. Uprava Narodnega gledališča v Ljubljani, Ljubljana, 2.
- SMOJNOF, 1945. Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1918, Ferdo Delak, Slovenski mestni odbor Jedinstvene narodno-osvobodilne fronte Osijek, 1–32.
- Stanonik, T. & Brenk, L., 2008. *Osebnosti: veliki slovenski biografski leksikon*. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Škiljan, F., 2014. *Organizirana prisilna izseljavanja Srba iz NDH*. Srpsko narodno vijeće, Zagreb.
- Škvorčević, A., 2008. *Gostoprimstvo Katoličke crkve prognanim slovenskim svećenicima u Požegi: (1941. –1945.)*. Biskupski ordinarijat, Požega.
- Vovko, A., 1979. Delovanje “Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine” v letih 1933–1940. *Zgodovinski časopis* 1(33), 67–102.
- Zakonjšek, J., 2014. Prof. dr. Anton Ogrlec, 90-letnik. *Delo*, 3. julij, 15.
- Zorn, T., 1966. Poizkus izselitve koroških Slovencev med drugo svetovno vojno. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 2(14), 73–82.

Seznam kratic

NDH – Neodvisna država Hrvaška

MOOF – mestni odbor Osvobodilne fronte

OF – Osvobodilna fronta

SMOJNOF – Slovenski mestni odbor enotne narodnoosvobodilne fronte

Opombe

¹ Vera Kržišnik-Bukić opredeljuje najpomembnejše razloge priseljevanja Slovencev na Hrvaško. Navaja, da so se na Hrvaško v najširšem smislu priseljevali zaradi službe oziroma zaslužka, drugi vzrok pa je bil odhod iz Kraljevine Italije po prvi svetovni vojni, pri čemer gre za politično-vojni vzrok, saj so posamezniki bežali pred tedanjo politiko Kraljevine Italije. Med te politično-vojne vzroke se štejejo že omenjene deportacije in preganjanje s strani Nemčije v času druge svetovne

vojne. Poleg tega je treba kot družinske in osebne vzroke omeniti še poroke in vzpostavljanje drugih oblik zvez med Slovenci in prebivalci Hrvaške, študij in šolanje na Hrvaškem ter selitev Slovencev po upokojitvi v obmorske kraje na Hrvaškem (Kržišnik-Bukić 1994–1995, 92). Za omenjene vzroke (razen politično-vojnih vzrokov) pa ne obstajajo natančne številke in je to vsekakor ena izmed tem, ki bi jo bilo treba dodano raziskati. Možno je trditi, da so bili procesi odseljavanja na Hrvaško intenzivni do šestdesetih let dvajsetega stoletja, ko je možno zaslediti obratne procese. Ostaja pa odprto vprašanje, koliko Slovencev se je po upokojitvi odločilo trajno preseliti na Hrvaško. Slovenci so namreč v času turistične sezone še vedno najštevilnejši turisti na Hrvaškem.

- ² Drugo obdobje, ki je bilo obeleženo s političnimi migracijami, je obdobje med dvema svetovnimi vojnama, ko so se prebivalci z območja Julijske krajine v Italiji odločili za beg oziroma odhod na območje Kraljevine Jugoslavije. Posledično so nastajala številna emigracijska društva na območju Kraljevine Jugoslavije, ki so imela za člane Slovence in Hrvate (Vovko 1979, 68–70, Riman 2014, 108–109). Veliko emigrantov (70.000) iz Julijske krajine je bilo v Kraljevini Jugoslaviji povezanih v različna emigrantska društva, ki so spontano nastajala v vseh večjih krajih, še posebej v večjih urbanih centrih. Najdemo jih predvsem na območju Dravske banovine (Pelikan 2010, 457), mogoče pa jih je zaslediti tudi drugod na območju Kraljevine Jugoslavije (Riman 2014, 108–109). Društva so bila zbrana v Zvezo emigrantskih združenj v Jugoslaviji, ki se je kasneje preimenovala v Zvezo jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine. Glasilo zveze je postal tednik Istra, ki je izhajal od januarja 1932 do leta 1940. Objavljali so se članki v slovenščini in hrvaščini (Pelikan 2010, 457).
- ³ Zgodovina slovenskega združevanja na Hrvaškem je zelo bogata in dolga. Prvo slovensko društvo je bilo zabeleženo že leta 1886 v Pulju (Riman 2011, 77). Od tedaj do danes je bilo na območju Hrvaške zabeleženih vsaj enainpetdeset slovenskih društev (Riman 2016, 267–277). Zgodovina in delovanje slovenskih društev na Hrvaškem je dokaj dobro raziskana tema in se je o njej relativno veliko pisalo. Slovenska društva na Hrvaškem se omenjajo že v Enciklopediji Slovenije (Javornik 1990, 74). Prvo večje delo na to temo pa je napisala Vera Kržišnik-Bukić 1995, 133–188). Za več literature o slovenskih društvih na Hrvaškem glej Riman 2016, 266–285. Kot pomembno je treba omeniti, da je v času med obema svetovnjima vojnama delovalo veliko število slovenskih društev in jih tako najdemo vse od Sušaka (danes vzhodni del Reke) do Splita in Osijeka. Samo v Zagrebu je v tem času delovalo vsaj trinajst slovenskih društev, ki so bila različna oziroma so temeljila na različnih smereh delovanja (Riman 2014, 101–130, Kržišnik-Bukić 1995, 133–188). Danes na Hrvaškem obstaja šestnajst slovenskih društev (Josipović & Kržišnik-Bukić 2010, 153–157, Riman 2016, 266–285).
- ⁴ Kot podpisani na poročilih pododborov MOOF v Osijeku so bili: Franjo Blatnik, Ivan Buždon, Ferdo Delak, Štefica Grabnar, Slavo (Slavimir) Klančar, Olga Kocijančič, Karlo Kamuščič, Miro Kopač, Ignac Krajnc, Peter Mravljak, Jurij Mušič, Anton Ogorelec, Marjan Pahor in Dragotin Vodlan. Navedeni so po abecednem redu priimkov.
- ⁵ V prvem preselitvenem valu, ki je potekal na začetku julija, naj bi bilo pregnanih tudi 349 slovenskih duhovnikov, ki so bili razporejeni po samostanih in župnijah v Slavonski Požegi, Đakovu in Zagorju. Zanje se je zavzemal predvsem škof Alojzije Stepinac (Grbešić 2002, 132). To tematiko sta omenjala tudi Škvorčević (2008) in Kolar (2007).
- ⁶ Za več o vprašanju Koroške in izselitve koroških Slovencev med drugo svetovno vojno glej Zorn 1966, 73–82, Ferenc 1993, 71–73.
- ⁷ Taborišče je začelo delovati 9. julija 1941 v prostorih vojašnice v naselju Glis. Sprejelo je lahko 10.000 oseb. Z bodočo žico je bilo razdeljeno na dva dela, enega za Slovence in drugega za Srbe (Kramar 2016, 14).
- ⁸ Do zdaj se je nekaj pisalo o Slovencih, ki so se izselili v različne hrvaške kraje, vendar dosedanje raziskave niso prinesle podrobnejših podatkov, iz katerih slovenskih krajev so se posamezniki odseljevali v Osijek in njegovo okolico. Ve se, da so v Osijek odhajali zaradi dela in da so bili tja premeščeni. Poleg teh ekonomskih migrantov je možno trditi, da so se v Osijek odselili tudi

- pregnanci z območja Julijske krajine. Vsekakor je to še ena tema iz slovenske zgodovine, ki bi jo bilo treba podrobneje raziskati.
- ⁹ Podatkov o delovanju tega društva je malo. Največ je o delovanju društva mogoče izvedeti iz pravil, ki so shranjena v Državnem arhivu v Zagrebu. Iz teh pravil je možno razbrati nekatere člane, ki se kasneje, v času med drugo svetovno vojno, več ne omenjajo. Tako so bili aktivni Josip Rijavec, Franc Drofenik, Jože Sternač, Martin Zajšek, Jože Zaleznik, Karlo Kvas in Josip Koprivše (Riman 2014, 111).
- ¹⁰ Tone Ferenc navaja tudi število pregnanih družin in njihovih članov za druge kraje v Slavoniji. Tako je bilo v Đakovo poslanih 161 oseb, v Grubišno polje 388 oseb, v Vinkovce 134 oseb, v Našice 189 oseb, v Novo Gradiško 128 oseb, v Pakrac 127 oseb, v Podravsko Slatino 96 oseb, v Slavonski Brod 192 oseb, v Virovitico 93 oseb, v Županjo 203 osebe, v Daruvar 103 osebe, v Donji Miholjac 102 osebi, v Valpovo 127 oseb in v Slavonsko Požego 147 oseb. Vse skupaj je bilo pregnanih 763 družin in 2355 oseb (Ferenc 1968, 450).
- ¹¹ Slovenska kmečko-delavska sloga je bila ustanovljena takoj po vzpostavitvi NDH. Po dosedanjih podatkih je to bilo edino legalno slovensko društvo na območju NDH. Pavle Horvat je kot predsednik Slovenske kmečko-delavske sloge pomagal tedanjemu slovenskemu društvu Narodni dom, ki je bilo prepovedano, pri zbiranju pomoči za razseljene Slovence. Poleg tega je številne Slovence zaposlil v konzularnih predstavništvih NDH v Gradcu, Ljubljani, Beogradu in Trstu. Posredoval je tudi pri napotitvi Slovencev na delo v Tretji rajh in je tudi na ta način pomagal, da bi se izseljeni Slovenci lahko vrnili nazaj domov. Pri vrnitvi v domovino je v času od leta 1941 do leta 1943 pomagal tudi duhovnikom. Deloval je dve leti. Že v obdobju vojne se je slutilo, da se dogajajo nezakonita dejanja in poneverbe denarja (Karaklaš Obradov 2014, 207, Karaklaš Obradov 2012, 148–149).
- ¹² Ferdo Delak (Gorica, 29. 6. 1905 – Ljubljana, 16. 1. 1968), gledališki režiser, organizator in publicist. Študiral je na Filozofski fakulteti v Ljubljani in diplomiral na umetniški akademiji Mozarteum v Salzburgu leta 1935. Do leta 1936 je deloval na gledališkem področju, predvsem v Ljubljani, nato pa dve desetletji v gledališčih zunaj Slovenije, v Beogradu, Novem Sadu, Skopju in Zagrebu. Med drugo svetovno vojno je bil v Banjaluki in Osijeku, kjer je sodeloval v narodnoosvobodilnem gibanju. Bil je predsednik Slovenskega mestnega odbora enotne narodnoosvobodilne fronte Osijek. Po osvoboditvi je deloval v gledališčih v Trstu, Zagrebu, na Reki, v Banjaluki in nato v Ljubljani, kjer je bil ravnatelj Mestnega gledališča Ljubljana (1957–1962), nakar je postal umetniški vodja mariborske Drame (1962–1963) (Moravec & Predan 2001, 97).
- ¹³ Alojz (Lojze) Štandeker (Gačnik pri Jarenini, 8. 7. 1911 – Virovitica, 11. 12. 1983), režiser, dramatik, publicist. Kariero je začel graditi leta 1932 v Slovenskem ljudskem gledališču v Mariboru, kjer je ostal do druge svetovne vojne, ko je bil deportiran v Banjaluko. Tam je deloval v banjaluškem gledališču in istočasno sodeloval s partizanskim gibanjem. Po drugi svetovni vojni se je vrnil v Maribor, a se nato na poziv Ministrstva za prosveto in kulturno LR BiH vrnil v Narodno gledališče v Banjaluki. Od leta 1951 je bil v Pulju, leta 1971, ko je bilo gledališče v Pulju zaprto, pa je odšel v Virovitico. Pokopan je v Mariboru (Bizjak 2006, 34).
- ¹⁴ Podrobnejših informacij o tej ideji ni bilo mogoče najti in je možno samo domnevati, da je šlo za idejo, ki jo je razvijal Pavle Horvat, predsednik Slovenske kmečko-delavske sloge v Zagrebu. Bil je namreč v zelo dobrih odnosih s tedanjim ministrom Mladenom Lorkovičem. Njegova ideja je bila, da se Bela krajina in pas do Zidanega Mosta s pomočjo oblasti NDH pripojita NDH, po kapitulaciji pa je zagovarjal idejo, da bi se NDH pripojila tudi Ljubljanska pokrajina. Po kapitulaciji Kraljevine Italije je poslal s svojimi sodelavci vodji NDH Anteju Paveliču prošnjo, v kateri so zahtevali, da se pri vodstvu Tretjega rajha zavzame za "združevanje celotnega slovenskega ozemlja" in ustanovitev "državne zveze" med NDH in Slovenijo, v kateri bi Slovenija obdržala svoje slovensko ime, narodnost, jezik in grb (Karaklaš Obradov 2012, 149). Dejstvo pa je, da se je do sedaj v hrvaški literaturi o tej problematiki pisalo zelo sporadično in se ta ideja ne omenja (Jelić-Butić 1977, Kisić Kolanović 1998, Matković 2002). Tej problematiki je obsežnejši članek posvetil

- Boris Mlakar v reviji *Borec* (1984, 361–371), omenja pa jo tudi v prispevku *Nekaj podatkov k razjasnitvi stikov med slovenskimi protirevolucionarnimi vodstvom in Zagrebom ob koncu druge svetovne vojne* (2012, 141–150).
- ¹⁵ Hrvatski list in Sarajevski novi list sta bila glavna časnika na območju NDH, čeprav so izhajali tudi drugi, ki so obstajali že pred drugo svetovno vojno (Jelić-Butić 1977, 203).
- ¹⁶ Karlo Kamušič (Trst, 22. 10. 1914 – Maribor, 30. 1. 1968), operni pevec. Šolal se je na Glasbeni akademiji v Zagrebu (1935–1939) in nato debitiral v Mariboru. Kot operni solist je bil angažiran v Slovenskem narodnem gledališču v Mariboru od leta 1939 do leta 1941. Med drugo svetovno vojno je bil član opere in gledališča v Osijeku, po osvoboditvi pa se je vrnil v Maribor in tam deloval do smrti (Lisac 1982, 16).
- ¹⁷ Anton Ogorelec (Reka, 23. 5. 1924), slovenski inženir elektrotehnike, univerzitetni profesor. Diplomiral je leta 1950 in doktoriral leta 1957 na Tehniški fakulteti Univerze v Ljubljani. Znan je kot znameniti slovenski elektroenergetik, oče relejne zaščite, avtomatizacije v elektroenergetiki, prometu in industrijskih procesih (Zakonjšek 2014, 15).
- ¹⁸ Mirko Trišler (Trischler) (Osijek, 6. ali 24. 7. 1919 – Zagreb, 5. 8. 1995), novinar, književnik. Končal je osnovno šolo in Trgovsko akademijo v Osijeku. Večji del svojega življenja je preživel v Zagrebu. V hrvaški zgodovini je znan predvsem kot humorist. V času druge svetovne vojne je delal kot član uredništva in stenograf v osiješkem Hrvatskem listu, pri katerem je delal že od leta 1938. Poleg tega je pisal tudi za *Vrabca*, *Za vas* in druge tedanje časopise. Do konca druge svetovne vojne je objavil več kot 140 novičarskih besedil (Belošević 2012, 66–67).
- ¹⁹ Miro Kopač (Gorica, 8. 5. 1901–Ljubljana, 2. 12. 1961), dramski igralec. V Ljubljani so mu zaupali samo manjše vloge, zato je odšel v Varaždin. Deloval je tudi v Osijeku, Trstu, na Cetinju in v Beogradu. V Narodnem gledališču v Sarajevu je deloval trideset let. To je bilo hkrati njegovo najplodnejše obdobje, ko je doživiljal posebne uspehe ob sodelovanju z Radom Pregarcem. Kot zrel karakterni igralec se je vrnil v Mestno gledališče v Ljubljani, kjer je igral zadnje desetletje (Stanonik & Brenk 2008, 722, Lisac 1982, 117).
- ²⁰ V poročilu je bilo imensko navedenih štirideset oseb, prav tako sodelovanje z redovnicami (SMOJNOF 1945, 30).
- ²¹ Pavla Udovič-Smojver (Trst, 25. 1. 1904 – Reka, 14. 12. 1987). Iz Trsta se je leta 1920 preselila v Maribor, kjer je postala članica gledališča. Pela je v opernem zboru ter študirala solopetje in dramatiko. V obdobju od leta 1936 do leta 1949 je delala v gledališču v Osijeku. Od leta 1949 do leta 1960 je delovala v gledališču na Reki. V svoji karieri je pela v šestdesetih operetah in operah (Stanonik & Brenk 2008, 1218, Hećimović, Barbieri & Neubauer 2010, 265).
- ²² Marica Lubej (Borovnica/Braunitzen pri Šmohorju/Hermagor, 20. 3. 1902 – Maribor, 9. 2. 1983), operna pevka. Leta 1920 je postala članica opere v Mariboru. Po sedmih letih je odšla za pol leta v Beograd k Vesničevi zasebni opereti, nato pa v zagrebško gledališče in je tam delovala sedem sezon (Šlavčeva 1936, 2). Med drugo svetovno vojno je bila angažirana v Osijeku, nakar se je vrnila v Maribor (Javornik 1992, 332). Največji uspeh je doživela v opereti *Mala Floramye Ive Tijardovića* (Hećimović, Barbieri & Neubauer 2010, 173).
- ²³ Maks Furijan (Goričak, 19. 9. 1904 – Šmarje–Sap, 25. 7. 1993), gledališki in filmski igralec. Kot mizar je delal v mariborskih železniških delavnicah. Od 1921 je obiskoval dramasko šolo M. Skrbinška, kasneje R. Pregarca. Od leta 1929 do leta 1936 je bil v Narodnem gledališču v Mariboru, naslednjo sezono je igral v Osijeku, od leta 1937 do leta 1941 je bil v Skopju in od leta 1941 do leta 1943 v Hrvaškem narodnem gledališču v Zagrebu. Od leta 1947 do upokojitve leta 1962 je deloval v Drami SNG v Ljubljani (Javornik 1989, 162).